
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ *

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Իբրահիմ խան, մայր Դ. Լիսաննիչ, Մելիք-Ջումշուդ, Արցախի մելիքություններ, Ղարաբաղի խանություն, Պ. Յիցիանով, Ի. Գուդովիչ, Աբբաս-Միրզա, Մեհտի Ղուլի խան, պետական դավաճանություն:

1806 թ. մայիսի 27-ի գիշերը՝ պարսից բանակին միանալու փորձի ժամանակ, ռուսական բանակի մայր Դ. Լիսաննիչի կողմից սպանվեց Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը¹: Ղարաբաղի խանության վեզիր և պատմագիր Միրզա Ջամալ Ջանշիրը, հակիրճ ներկայացնելով նրա սպանությունը, գրում է, որ պարսկական զորքերի մոտենալուն պես «Իբրահիմ խանը Խանբաղիում գտնվող իր ընտանիքը տեղափոխեց ամրոցի (Շուշիի – Ա. Ս.) մոտ գտնվող մի տեղ: Որոշ չարամիտ անձինք այնպես զրպարտեցին նրան մայրի (Դ. Լիսաննիչ – Ա. Ս.) մոտ, որ վերջինս գիշերով մի զորաջոկատով գնաց նրա կացարանը, որտեղ էլ ճակատագրի չար կամքով սպանվեց Իբրահիմ խանն իր ընտանիքի որոշ անդամների և մերձավորների հետ»²: Ըստ Միրզա Ջամալի որդու՝ Ռզակուլի բեկ Միրզա Ջամալովիչի, Իբրահիմ խանից բացի սպանվածների մեջ էին նրա կին Թուրա խանումը, դուստր Մալթանաթ բեգումը, խանի տասներկուամյա որդին և սարջալու գեղախմբի վերնախավի մի խումբ ներկայացուցիչներ՝ թվով տասնյոթ հոգի³: Դժվար չէ նկատել, որ Միրզա Ջամալն ամեն կերպ ցանկացել է սրողել կամ մեղմել Իբրահիմի քայլի ծանր հետևանքները: Մեր օրերում էլ նրա սպանության հարցը լայնորեն շահարկվում է ադրբեջանցի ժամանակակից «պատմաշինարարների» կողմից⁴:

* Ներկայացվել է 22. X. 2019 թ., գրախոսվել է 25. X. 2019 թ., ընդունվել է տպագրության 08. XI. 2019 թ.:

¹ Իբրահիմ խանի սպանության մասին տե՛ս Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. III. Тифлис, 1869, д. 610, с. 334–335.

² Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. История Карабага. Баку, 1959, с. 96.

³ Նույն տեղում, էջ 96–97:

⁴ *Տե՛ս մասնավորապես*, Э. Амиров. Прелюдия трагедии Карабаха: расстрел правителя Ибрагим хана и его семьи.–1news.az/mobile/news/prelyudiya-tragediy-karabaha, 19. 04. 2011.

Միրզա Ջամալի մատնանշած <<չարամիտ անձանց>> մեջ գլխավոր դերը վերապահված էր Վարանդայի Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանին, քանի որ հենց նա էր մայրը Լիսաննիչին տեղեկացրել Իբրահիմ խանի մտադրության մասին⁵: Սակայն խանի, մայրի և մելիքի ճակատագրական հանդիպմանը նախորդել էր բուռն իրադարձություններով հարուստ մի տասնամյակ, որն իր անխուսափելի կնիքն էր դրել 1806 թ. մայիսյան այդ գիշերը տեղի ունեցած դեպքի վրա:

1792 թ. տիրահոռչակ Մելիք-Շահնազարի մահից հետո, նրա որդիների միջև թեժ պայքար է սկսվում Վարանդայի մելիքի պաշտոնին տիրանալու համար: Մելիք-Շահնազարն ամուսնացել էր երեք անգամ: Այդ մասին տեղեկանում ենք Արցախի մելիքների կանանց ու որդիների մասին Բաղդասար մետրոպոլիտի 1849 թ. մի գրությունից, որտեղ նրա ընտանիքի մասին ասվում է հետևյալը. <<Վարանդու Մելիք Շահնազարն ուներ ինքեան զառաջին օրինաւոր կին Թաջում անուն, յորմէ և ծնեալ է օրինաւոր որդի նորա Մելիք-Ջիւմշիւդն: Չկնի մահուան յիշեալ Թաջումին, Մելիք-Շահնազարն էտ առ ինքն ի կենդանի առնէ զկինն Սօնայ և ընդդէմ օրինաց պսակեցաւ ընդ նմա, յորմէ և ծնեալ է որդի նորա Մելիք-Հիւսէինն, որոյ և ժառանգքն գտանին այժմ յԱւետարանոց գեղջ: Ի կենդանութեան նոյն Սօնայ ապօրինաւոր կնոջն Մելիք-Շահնազարն կրիւք բղջախոտութեան (ցանկասիրութեամբ – Ա. Մ.) ամուսնացաւ ընդ օրիորդին Մալակայ, դստեր հարազատ եղբոր հանգուցեալ կնոջն իւրոյ Թաջումի, և յայսմ ապօրէն ամուսնութենէ ծնեալ են Ջահանբախշն և Ջահանկիրն, որոց ժառանգք ևս գտանին յԱւետարանոց (ընդգծումները մերն են – Ա. Մ.)>>⁶: Ակնհայտ է, որ Մելիք-Շահնազարի երեք ամուսնությունից ծնված որդիները չէին կարող հաշտ ու համերաշխ լինել: Դեռ ավելին, նրա երկրորդ և երրորդ ամուսնություններից կամ, ինչպես ժողովրդի գիտակցության մեջ է արմատացած, ապօրինի կապերից ծնված լինելու հանգամանքն ամեննին էլ չի խանգարել, որ Մելիք-Շահնազարի այդ զավակները ևս ունենան Վարանդայի մելիք դառնալու հավակնություններ: Հայտնի է, մասնավորապես՝ Հուսէինը, որի քույր Հուրիգատ խանումը Իբրահիմ խանի կինն էր, վերջինիս աջակցությամբ ցանկացել է դառնալ Վարանդայի մելիք:

⁵ АКАК, т. III, д. 610, с. 334; Ը ա Ֆ Ֆ ի. Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 553:

⁶ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 150, վավ. 839, թ. 3–4, բնագիր կամ՝ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813–1933 թթ.), կազմեց՝ Մ. Բէիբուդեանը, Երևան, 2001, էջ 180: Տե՛ս նաև ՄՄ, ձեռ. 7429, էջ 8բ (□Մելիք Շահնազարն ունեցաւ 3 կին. առաջին բսակած կնկանից ծնաւ Մելիք Ջիւմշուդն. երկրորդ խանմից՝ Հուսէինն, երրորդ բսակովեց՝ ծնաւ Մելիք Ջահանբախշն, Ջահանգիր աղան□):

Այնուամենայնիվ, Մելիք-Շահնագարի ավագ որդի Մելիք-Ջումշուղին հաջողվել է տիրանալ գավառի իշխանությանը: Որպես ասվածի ապացույց նշենք, որ պահպանվել է Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի՝ 1794 թ. օգոստոսի 8-ին նրան ուղղված ցավակցական նամակը՝ որպես «մխիթարութիւն վասն մահուան հօրն, և շնորհաւորութիւն յաջորդելոյն իւրոյ զիշխանութիւն նորին»⁷: Մելիք-Ջումշուղն իշխանության է եկել իր հոր աջակցությամբ կայացած Ղարաբաղի խանության դեմ անհաշտ պայքար մղելու վճռականությամբ:

Վարանդայում Մելիք-Ջումշուղի իշխանության գալը համընկավ Բրանի արյունարբու տիրակալ Ադա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների ժամանակաշրջանի հետ: Վերջինս 1797 թ. երկրորդ անգամ է արշավում Անդրկովկաս: Իբրահիմ խանը, երկյուղելով նրա դատաստանից, ընտանիքով փախչում է Դադստան՝ իր աներ Օմար խանի մոտ: «Իբրեւ լուաւ Ադա Մամատ շահն, – գրում է շուշեցի պատմագիր Հակոբ Չաքարյանը, – թէ փախեաւ ապստամբեալ խանն Իբրահիմ ի քաղաքէ Շուշոյ՝ ել եւ եկն տիրեաց նմա առանց բանի պատերազմի. եւ ետ ածել զառաջեաւ զամենայն իշխանսն հայոց՝ եւ չարչարեալ զնոսա բազմատեսակ տանջանօք, զի զստոյզն ասացեն զորքանութենէ յնչից իւրեանց»⁸: Իսկ, ինչպես գրում է հայ պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը, «ձերբակալվածների մեջ էին Վարանդայի Մելիք Շահնագարի որդի Մելիք Ջումշուղը, Մոլլա Փանահ Վաղիֆը և շատ ուրիշ ազնվականներ ու իշխանավորներ, որոնք բանտ են նետվում»⁹:

Մելիք-Ջումշուղը, Ադա Մուհամմադ խանին 70.000 ռ. տուգանք տալով, հազիվ է ազատում իր զուխը¹⁰ և, օգտվելով վերջինիս անակնկալ սպանությունից, նախքան Իբրահիմ խանի վերադարձը, իր քրոջ որդու՝ Գյուլիստանի Մելիք-Ֆրեյդուն Մելիք-Բեգլարյանի հետ փախչում է Վրաստան: Այս դեպքերի մասին հիշատակություններ են թողել նաև իրենք՝ փախստական մելիքները: Այսպես, Մելիք-Ջումշուղի՝ 1798 թ. դեկտեմբերի 23-ին գրված և Պավել I կայսրին ուղղված խնդրագրում կարդում ենք. «Յորժամ իսկ եկն ի Շիրուան յաղթազկեաց ռուսացրն զօրօք գրաֆ Ջուբովըն և առաքեաց առ Իբրահիմ Խալիլ խանն Ղարաբաղու վասն ոմանց գործոց զմայօր Կաճկաճովըն, հրամայելով նմա յայնժամ ի ծածուկ զիս՝ զմելիք Ջիմշիտըս, ընդ այլոց անդ եղելոցն պարաւանդել զիս երդմամբ ի յին առ ամենայն ռուսաց աթոռն կապակցութիւն և զայնմանէ

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 1, թ. 90, տե՛ս նաև Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս (1780–1800), Թիֆլիս, 1899, էջ 639–640:

⁸ Ա. Մ ա դ ա լ ե ա ն. Յակոբ Չաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը. – «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա–Երևան), 2006, թիւ 1–12, էջ 351:

⁹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով. Ճշմարտացի պատմություն, Երևան, 2000, էջ 74:

¹⁰ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV. Ереван, 1990, с. 461.

տեղեկացուցանել նմա: Ուստի ես ըստ որում ի վաղուց ցանկայի այնմ ուրախութեամբ ընդ առադրեալն նոյն մայօրին, առաջի սրբոյ Աւետարանին և կենարար խաչին ի բերանուց ամենիցն որպէս նախագահ ի նմա արարի երդումն... Բայց ի նոյնում իսկ ժամանակի, երբ մեք առ այն պատրաստեալ կայաք, զօրացն ռուսաց տրեալ էր հրաման վերադառնալ ի Ռուսաստան: Եւ երբ զօրքն ելին թշնամիքն մեր փոյթ ընդ փոյթ զգացուցին Բբրահիմ Խալիլ խանին որպէս զարարեալ էրդմանէն իմմէն, յանուն ամենիցն, նոյնպէս և զտուեալ իօստմանէն:

Ուստի և նա վաղվաղակի կոչեաց զիս՝ զմէլիք Ջիմշիտս, առ ինքն և բարկութեամբ սրտմտեալ անուանեաց զիս երկմիտ և պնտէր, որպէս թէ ես ըստ ամենայնի ընդ յաղթագգեաց զօրացն ռուսաց երդուեալ եմ վասն պատճառելոյ զվնասարարութիւն նորայ, վասն որոյ և զկնի այնմ էառ յինէն բռնի զամենայն ինչս իմ, ոչ միայն զիրս թանկագինս՝ զոսկի և զարծաթ, այլև զանասունս զիս սէպականեալս, և զիս զինքնս ևս դատապարտեալ կամեցաւ մատնել ի մահ: Բայց ըստ իմ բաղտին, ի նոյն ժամանակի եկն ի Ղարաբաղ զօրօք Աղայ Մահմատ խանն և նոյնոյ իսկ Բբրէհիմ Խալիլ խանն երկուցեալ, էառ յինքն զկին իւր և զորդիս և փախեաւ ի Դաղստան:

Ուստի և Աղայ Մահմատ խանին մտեալ յամբոցն Շուշի՝ զմնացեալ ինչս իմ զթագուցեալս զգուշութեամբ, յափշտակեալ էառ յինէն, զկնի որոյ և ինքն ի նոյնում ամբոցի սպանեալ եղև, իսկ ես ըստ վերոյ գրելոցն՝ երկուցեալ ի դառնալոյ Բբրէհիմ Խալիլ խանին, տեսանելով զյարմար դիպուած ի փրկել զիս, թողեալ զտունս, զգաւառս և զամենայն զհպատակս իմ, բռնադատեալ եղէ անտի որդով իմով Պողոսիւ և քեռորդովն մէլիք Փիրիդոնիւ և իւզբաշի Պետրոս բեգին աստ ընդ իս եղելովքն հանդերձ նմանապէս և կնաւս և այլովք զավաքոքս գրեթէ մերկ փախչիլ առ յաղթագգեաց զօրքն ռուսաց, որ ի Վիրս>>¹¹:

Ահա նաև Մելիք-Ֆրէյդուն Մելիք-Բեգլարյանի վկայությունը. <<Ի յարձակելն ի վերայ Ղարաբաղու Աղայ Մահմատ խանին, յորմէ և տանջօղն՝ Բբրահիմ Խալիլ խան, եղև բռնադատեալ փախչիլ առ լէզկին և ի մերկանալն ի նմանէ ըստ մնացեալ գոյից բարերարին իմոյ և գերապատուելի մօրեղբայր մէլիք Ջիմշիտին և ի սպանանելն Աղայ Մահմատ խանին ի Ղարաբաղ ի յիւրոցն, ես յիշեալ մօրեղբայրքն իմով փախեալ անտի ի Վիրս>>¹²:

Այս փաստաթղթերից ակնհայտ է դառնում, որ Մելիք-Ջումշուդը կապ է հաստատել 1796 թ. Պարսկական արշավանքի հրամանատար կոմս Վ. Ջուբովի հետ, ինչն էլ ռուսական զորքերի վերադարձից հետո հարուցել է Բբրահիմ խանի խիստ զայրույթը: Եվ, անտարակույս, մելիքները կկիսեին 1780-ական

¹¹ Նույն տեղում, էջ 493–494:

¹² Նույն տեղում, էջ 491:

թվականների կեսերին վերջինիս կողմից նույն մեղադրանքով նահատակված Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսի և Դիզակի Մելիք-Բախտամի ճակատագիրը, եթե չլիներ Աղա Մուհամմադ խանի 1797 թ. արշավանքը, որի անակնկալ սպանությունը մելիքներին հնարավորություն տվեց փրկվել Իբրահիմ խանի վրիժառությունից:

Արցախից Մելիք-Ջումշուդի հեռանալու մասին գրում է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցին՝ հնդկահայ նշանավոր գործիչ Շ. Շահամիրյանին հասցեագրված նամակում. «Այլ յետ ներքինւոյ կործանմանն մելիք Ջումշուտն կասկածեալ յԻբրահիմ խանէն, որ դառնալոց էր ի Կովկասու, ամենայն տամբն խոյս ետ ի Տփլիս»¹³: Պետք է նշել, որ մելիքների հեռանալը հայրենիքից խարխուլեց Խամսայի մելիքությունների հիմքերը և, ընդհակառակը, ամրապնդեց Իբրահիմ խանի դիրքերն Արցախում:

1797–1798 թթ. Արցախում սով է սկսվում, որին հաջորդում է ժանտախտը: Քաղցից ու համաճարակից փրկվելու նպատակով մելիքների հպատակները, հիմնականում՝ Գյուլիստան և Վարանդա գավառների ազգաբնակչությունը, ևս գաղթում են Վրաստան: Այնտեղ սովատանջ հայ ազգաբնակչությանը վատ են ընդունում: Վրաց ազնվականությունից հուսախաբ՝ 1799 թ. Մելիք-Ջումշուդը և Մելիք-Ֆրեյդունը գնում են Ս. Պետերբուրգ՝ անձամբ աղերսամատույց լինելու կայսրի մոտ իրենց պահանջների մասին: Պավել I-ի՝ 1799 թ. հունիսի 2-ի հրովարտակի համաձայն՝ Գյուլիստանի Մելիք-Աբովին տրվում է Բոլնիսի գավառը, Մելիք-Ֆրեյդունին՝ Աղջակալան և Բորչալուի մի մասը, իսկ Բորչալուի մնացած մասն ու Լոռին վրաց Գեորգի XII թագավորի՝ 1800 թ. փետրվարի 29-ի հրովարտակով տրվում է Մելիք-Ջումշուդին¹⁴:

Սակայն Արցախի մելիքների դերը Վրաստանում, հատկապես վրաց Գեորգի XII թագավորի մահից (1800 թ. դեկտեմբերի 28-ին) և Ռուսաստանի հետ Վրաստանի միավորումից հետո, բավականին ընկնում է: Այդ իսկ պատճառով մելիքներն ու նրանց հպատակները սկսում են վերադառնալ Արցախ: Առաջինը օրինակ է ծառայել Մելիք-Ջումշուդը, որը «1805 թ. ծախել է Լոռին Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինին 6000 ռուբլով և յուր հարազատների հետ վերադարձել Ղարաբաղ»¹⁵:

1806 թ. փետրվարի 8-ին Բաքվում տեղի Հուսեյն-Ղուլի խանի կազմակերպած դավադրության հետևանքով սպանվում է Կովկասի կառավարչապետ իշխան

¹³ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795–1797), աշխատասիրությամբ Ռ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 97:

¹⁴ АКАК, т. I. Тифлис, 1866, с. 637.

¹⁵ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն. Երկեր, հ. 3, Երևան, 2004, էջ 113:

Պավել Ցիցիանովը¹⁶: Նրա սպանությունից հետո Անդրկովկասի մահմեդականներով բնակեցված շրջաններում բռնկվում են խռովություններ: Կառավարչապետի վախճանից հետո երկրամասում տեղակայված ռուսական զորքերի հրամանատարությունը ժամանակավորապես ստանձնում է գեներալ-մայոր Պյոտր Նեսվետանը:

Օգտվելով ստեղծված քառասյին իրավիճակից՝ պարսից թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի գլխավորած զորքերը սկսում են մտնել Ղարաբաղի սահմաններին: Պարսկական բանակի գորաշարժերի մասին Մելիք-Ջումշուդը մի քանի իրար հաջորդող նամակներով տեղեկացնում է գեներալ Նեսվետանին: <<Իմոյս ողորմած, – գրում է նա, – հաստատ իմանաս, որ մինչի մայիսի ամսոյ 12-ուսն շահգադան գալոյ է Արասիսի ափն, որ կարմունջն շինեն, անցնեն Ղարաբաղս, զոր այս երկիրս էլ Առ Նորին ամենաողորմաճաբար կայսերական պօղան (հպատակ – Ա. Մ.) է և ինքնակալ թագաւորի ողորմութիւն հասել է այս երկրիս վրէն, վասն որոյ պարտ է Ռուստաց զօրքն կայ (գայ – Ա. Մ.) տեղս, որ թողեն ոչ Ղզլբաշն այս կողմս անցնել... և յայտ լիցի պայծառութեանդ, որ այս տարիս երկու թարսփով (կողմ – Ա. Մ.) է պատերազմունք լնելոյ՝ մէկն Ղարաբաղովս և միւսն Երևանով, բայց մեծ պատերազմունքն և շատ կոխն այս կողմովս կուլնի, այս տեղիս Ռուստի զօրքն պէտք է, որ զօռով լնի, և թէ Շիրվանի ահվալաթն (իրավիճակ – Ա. Մ.) խաթր բերես՝ Աթայ խան կայ Շահսէվան եկալ է Մուստաֆայ խանի մօտ, էնտեղ խօսակցութիւն են արել, որ Բաքուայ Հուսէյին Ղուլի խանն կամ Շիխ Ալի խանն Մուստաֆայ խանի հետ կան Քուռի ափումն Մարաղալու Ահմադ խանի հետ կօրշմիշ ընեն (հանդիպել – Ա. Մ.) և տեսնան, որ այս թարսփովս շահգադան կայ Ղարաբաղիս վրէն և այն կողմովն Շիրվանի խաներն կան: Կրկին յուսամ, որ մինչի Ահմադ խանն և Մուստաֆայ խանն մէկիս մէկն տեսնալն, մինչի Ռուստաց զօրք հասուցանես, եթէ զօրքն տեղս հասնելն ուշացաւ՝ Ղարաբաղիս բանն շատ դժվարին կուլնի>>¹⁷:

Իրավիճակը գնալով ահագնանում է, իսկ Մելիք-Ջումշուդի նամակները հետզհետե վերածվում են ռազմական թղթակցությունների: Օժտված լինելով նուրբ դիտողունակությամբ և ակնհայտ վերլուծական կարողություններով՝ նա կարողանում է ռուսական իշխանություններին իրազեկել սպասվող պարսկական արշավանքի գլխավոր ուղղության մասին:

Նրա հաջորդ՝ 1806 թ. մայիսի 16-ին գեներալ Նեսվետանին ուղղած գրությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մելիք-Ջումշուդը, որպես ռուսական իշխանությունների լիակատար վստահությունը վայելող անձ, անպաշտոն

¹⁶ Н. Дубровин. Закавказье от 1803–1806 года. СПб., 1866, с. 478–479; В. Потто. Кавказская война, т. 1. От древнейших времен до Ермолова. М., 2007, с. 257.

¹⁷ АКАК, т. III, д. 598, с. 328.

առաքելություն է ունեցել հետևելու ու նրանց հավաստի տեղեկություններ փոխանցելու Ղարաբաղում և նրա շուրջ ստեղծված իրավիճակի մասին: <<Արզովս յոյժ խոնարհաբար ծառայութիւն մատուցանեմ, – կարդում ենք նրա նամակում, – և յայտ առնեմ բարձր գերագանցութեանն ձերոյ, զոր թարեղաս (ժամանակ – Ա. Մ.) յառաջ հանգուցեալ ողորմածահոգի կնեագ Յիցեանովն կենդանի ժամանակն այս Ղարաբաղիս ամենայն որպէսութիւնն և ահվալն հարցումն էր առնում ինձնից, և ձերոյ պայծառութեանդ ես այս տարի Թիֆլիզ քաղաքում ժամանակն, որ կամենում էի տեղս գալն՝ ինձի հրամայեցիր Ղարաբաղի և Ղզլբաշի ինչ որ ահվալ իմանաս՝ ինձի գրես: Իմ ողորմած, վասն որոյ մինչի թարեղս երկու անգամ պայծառութեանդ գրած եմ տեղիս ամենայն որպէսութիւն, կարծեմ ստացած լինես>>¹⁸:

Ոչ պակաս ուշագրավ է նաև գրության շարունակությունը, որտեղ արդեն խոսվում է պարսկական զորքերի՝ Արաքսն անցնելու մտադրության մասին: <<Եւ այժմոյս, – շարունակվում է նամակում, – եթէ կամենաս տեղիս որպէսութիւնն և անցանքն հարցանել, յայտ առնեմ պայծառութեանդ, որ Ղզլբաշի մին փարայ (մաս – Ա. Մ.) զօրք Փիրդուլի խանն վեր է առել եկել Արասիսի ափումն է, և շահգատան էլ մեծ զօրքով՝ մարդ եկաւ, թէ այս քանի աւուրս գալոյ է, որ անցնեն այս թարախս: Իմոյս ողորմած, հաստատ իմացիր, որ թէ Ռուստի զօրքն շուտով մեզ չի հասաւ, Ղզլբաշն շուտով եկաւ Ղարաբաղս, հացն փչացրուց և ձեռաց դուրս եկաւ, էն ժամանակն Ղարաբաղիս հալն էլ է խարաբ (ավեր – Ա. Մ.) հացի կողմաց և Ռուստի զօրքի բանն էլ շատ դժվարին կը լինի: Խնդրեմ աղերսանօք ձերոյ բարձր գերագանցութեանն, որ մինչի մայիսի վերջն Ռուստաց զօրքն հասուցանես ի մեզ, որ Ղարաբաղի հացն ձեռաց դուրս չի գայ և խարաբ չիլնի կամ թողեն ոչ Ղզլբաշն այս կողմս անցնելոյ>>¹⁹:

Ռուսական զորքերը, սակայն, ուշանում են: Իսկ երբ պարսկական զորքերն անցնում են Արաքսը և մոտենում Շուշիին, այդ ժամանակ Իբրահիմ խանը այնտեղից հանում է իր ընտանիքն ու նրանց տեղափոխում բերդաքաղաքից չորս վերստ հեռավորության վրա գտնվող <<Միրզա-Ալի բեկի սանգյար>> (Միրզա-Ալի բեկի ամրություն) կոչվող վայրը²⁰: Ռուսական պաշտոնական պատմագրությունը դա բացատրում է նրանով, որ <<Ղարաբաղի խանին պարզապես ձանձրացրել էր ռուսական կառավարության խնամակալությունը, որը յուրաքանչյուր քայլափոխի կաշկանդում էր նրա տիրական բնավորությունը, և նա որոշեց, որ Շուշիի կամավոր հանձնումը նրան կհաշտեցնի շահի

¹⁸ АКАК, т. III, д. 599, с. 328.

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I. Тифлис, 1901, с. 240.

հետ>>²¹: Մակայն առավել հավանական է կարծել, որ Իբրահիմ խանն ամեննին էլ անկեղծ չի եղել 1805 թ. մայիսի 14-ին իշխան Յիցիանովի հետ Քյուրակ-չայի պայմանագիրը կնքելիս, այլ այդ քայլին է գնացել լոկ Գանձակի պարիսպների վրա սպանված Ջավադ խանի ճակատագիրը չկիսելու մտավախությունից ելնելով, այլապես ահեղ կառավարչապետի մահից ընդամենը երեք ամիս անց չէր բռնի տիրափոխության ճանապարհը:

Իբրահիմ խանի հետ էին նրա կանանցից մեկը, երկու անչափահաս տղաները և երկու դուստրերը, որոնց նախատեսում էր ամուսնացնել պարսից Ֆաթալի շահի երկու որդիների հետ: Այնուհետև նրան է միանում խանի որդի Մահմեդ Քասիմ աղան՝ իր ծառայողներով, ինչպես նաև Շուշիի բեկերի մի մասն ու քոչվոր թաթարների մի քանի խմբեր, որոնք սկսում են իրենց վրանների շուրջն ամրություններ կառուցել²²: Այդպիսով, Շուշիում տեղակայված ռուսական փոքրաթիվ զորախմբի քթի տակ աստիճանաբար հավաքվում է զինված թաթարների խառնիճադանջ մի բազմություն, որը, առնվազն, շատ կասկածելի դիրք էր բռնել:

1806 թ. սեպտեմբերի 4-ին գեներալ-մայոր Նեսվետանին հղած իր հայտնի զեկուցագրում արդեն փոխգնդապետի կոչում ստացած Լիսաննիչը գրում է, որ Շուշիից դուրս գալուց առաջ Իբրահիմ խանը գաղտնի իր սուրհանդակ Նուր-Մամեդին ուղարկել է Ֆաթալի շահի մոտ՝ այն խնդրանքով, որպեսզի վերջինս ներում շնորհի նրան ռուսական հպատակություն ընդունելու համար՝ խոստանալով, որ կկոտորի կամ իր տիրույթներից դուրս կվճռի ռուսներին և շահից զորք է խնդրել դրա համար, ինչպես նաև խոստացել իր երկու դուստրերին էլ կնության տալ շահի որդիներին: Ֆաթալի շահը, իր հերթին, ներում է շնորհել նրան, համաձայնել որդիների համար կնության առնել խանի դուստրերին, խոստացել զորք ուղարկել նրան՝ իր տիրույթներից ռուսներին դուրս քշելու համար, 120.000 ռուբլի Թեհրանի դրամով, իսկ Ղարադաղը՝ տալ նրա որդի Աբուլ Ֆետիմ²³: Ըստ երևույթին, հենց Ֆաթալի շահի հուսադրող պատասխանից հետո էլ Իբրահիմ խանը հղացել է իր խորամանկ ծրագիրը:

Այնուհետև նույն փաստաթղթում Լիսաննիչը գրում է, որ սահմանից այն կողմ ուղարկված հետախույզներից ստույգ տեղեկացել է Իբրահիմ խանի պահանջով պարսից զորքերի Ղարաբաղ ուղևորվելու մասին, իսկ երբ դարաբաղցիները լսում են պարսիկների մոտենալու լուրը՝ նրանցից շատերը շտապում են Շուշի, որպես թշնամական հարձակումների դեպքում արդեն սովորական դարձած ապաստան, սակայն խանը հանգստացնում է նրանց՝

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում, I և n. Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 293:

²³ АКАК, т. III, д. 610, с. 334.

ասելով, որ եկողներն իր զորքերն են: Նա նաև քոչվոր թաթարներին հրամայում է գնալ Շուշիի մերձակա լեռներ, իսկ ռուսական իշխանությունների դեմ ապստամբած իր որդի Աբուլ Ֆետին էլ կարգադրում է պարսիկների հետ զալ ու միանալ նրանց²⁴: Լիսաննիչի հաղորդած տեղեկությունների իսկությունը հաստատում է նաև հայ պատմագիր Ներսեսովը, որը, մասնավորապես, գրում է. «Ժողովրդի մեջ նաև լուրեր էին պտտվում, թե իբր Աբուլ-Ֆաթհ խանը ղզլբաշ զորքով նույնպես Իբրահիմ խանի հրավերով էր Ղարաբաղ եկել»²⁵:

Երբ Իբրահիմ խանի դավաճանությունն ակնհայտ է դառնում մայրը Լիսաննիչի համար, վերջինս նրա մոտ է ուղարկում խանի որդուն՝ Մեհտի Ղուլի աղային ու թոռանը՝ Ջաֆար Ղուլի աղային, իր մտադրությունից հետ կանգնելու և ընտանիքով Շուշի վերադառնալու պահանջով: Սկզբում վերադարձած Ջաֆար Ղուլին հայտնում է, որ թեև մի քանի անգամ փորձել է համոզել խանին հետ կանգնել պարսիկներից, սակայն նա միայն լուտանքներ է թափել ռուսների հասցեին, և իր հերթին փորձել համոզել թոռանը՝ իր տուն հրավիրել Լիսաննիչին ու բռնելով նրան՝ հանձնել իրեն: Վերջում Ջաֆար Ղուլի աղան հավելում է, որ այդ գիշեր կամ խանը կգնա պարսիկների մոտ, կամ վերջիններս կմիանան նրան: Ավելի ուշ եկած Մեհտի Ղուլի աղան ևս հայտնում է, որ որքան էլ փորձել է տարհամոզել խանին՝ ոչինչ չի ստացվել, և նա արդեն բացահայտ բռնել է պարսիկների կողմը²⁶: Ակնհայտ էր, որ Իբրահիմ խանը կատարել էր իր վերջնական ընտրությունը, և ժամանակն էր, որ մայրը Լիսաննիչն էլ աներ իր վճռական քայլը:

Եվ ահա, այլ ելք չունենալով, նույն օրվա գիշերը Լիսաննիչն իր հետ վերցնում է 100 եզերների և շրջանցիկ ճանապարհով գնում դեպի խանական ճամբարը: Մայրի պատմելով՝ առաջինը նրանց ուղղությամբ կրակ են բացում թաթարները և ծանր վիրավորում մի զինվորի, որը մի քանի օր անց վախճանվում է: Այնուհետև մայրը հրամայում է կրակ բացել խռովարարների ուղղությամբ, ինչի հետևանքով էլ գիշերային մթության և խառնաշփոթի մեջ Իբրահիմ խանն իր մերձավորների հետ սպանվում է²⁷: Զեկուցագրի վերջում Լիսաննիչը հավելում է, որ եթե «Իբրահիմ խանն այդ գիշեր որպես դավաճան չստանար իր արժանի պատիժը, ապա հաջորդ օրը Շուշիի բերդը պաշարվելու էր պարսիկների և Ղարաբաղի դավաճանների կողմից»²⁸:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով. նշվ. աշխ., էջ 92:

²⁶ АКАК, т. III, д. 610, с. 334.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 335, П. Бобровский. История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет, ч. 3. Егеря (1786–1816). СПб., 1893, с. 245.

²⁸ Նույն տեղում:

Լիսաննիչի հաղորդած տեղեկությունների իսկությունը լիովին հաստատում է նաև Մելիք-Չումշուղը՝ 1806 թ. մայիսի վերջին գեներալ-մայոր Նեսվետանին ուղղած իր երրորդ նամակում: «Արզուվս յոյժ խոնարհաբար ծառայութիւն մատուցանեմ,– կարդում ենք փաստաթղթում,– և յայտ առնեմ բարձր գերագանցութեանն ձերոյ, զոր եթէ կամենաս տեղիս որպէսութիւն և անցանքն հարցանել, որոյ թարեղումս Բրբահիմ խանն ճանապարհից դուրս եկաւ և մեծի կայսերական ծառայութիւնն խափանեց. Ղզրաշի հետ խօսակցութիւն արաւ, Ղզրաշի դօշուններն բերեց մօտացրուց, որ ինքն էլ գնայ Ղզրաշի մէջն՝ միատեղ գան բերթիս չորս դռն առնեն: Իմոյս ողորմած, այս կողմաս իւր որդի Մէհտի Ղուլի խանն և Չափար Ղուլի աղան ամենայն կերպիւ թագաւորին ծառայութիւն բաց չի թողեցին, երկուսան եկին բարեձնունդ Միտր Տիխինիչ մայեօրի սպասն, թէ մենք ողորմած թագաւորին ուղիղ սիրտով ծառայելոց ենք և մենք որչափ մեր հայր Բրբահիմ խանի հետ ասեցինք, թէ այդ մէկ բան չի մի անիլ և թագաւորին լաւ ծառայէ չի լինում, այսուհետև հրամանք ձերն է, որպիսի մեծի կայսերական և ձերոյ դանուն (օրենք – Ա. Մ.) և սալահն (նպատակահարմարություն – Ա. Մ.) է՝ այնպէս արա, իմ ողորմած, հաստատ իմացիր, որ մաեօրին էլ չարայ (ելք – Ա. Մ.) չի ունէր այն գիշերն, որ գնէր ոչ իբր Բրբահիմ խանի վրէն, առաւօտն Ղզրաշի զօրքն գալոյ էր, որոյ ինքն էլ գնայ մէջն և Բրբահիմ խանն էլ իւր տուն դալիցս դուրս էր բերել, վասն որոյ մայեօրն մին փարայ Ռուստի զօրքով գիշերն գնաց Բրբահիմ խանի վրէն և խառնակութիւն էլած ժամանակն Բրբահիմ խանին գուլով (գնդակ – Ա. Մ.) տուելին և քանիցս մարդ էլ իւր ամալիցն (ծառայողներ – Ա. Մ.) սպանել էին»²⁹: Այս նամակը Բրբահիմի սպանությունից անմիջապէս հետո գրված առաջին փաստաթուղթն է:

Մելիք-Չումշուղն Բրբահիմ խանի սպանությանը մեկ անգամ ևս անդրադարձել է 1806 թ. դեկտեմբերի 2-ին Թիֆլիսից Ս. Պետերբուրգ՝ հասարակական գործիչ Մինաս Լազարյանին հղած իր հայտնի նամակում: «Պարսիկք լսելով զմահն քնիազ Յիցիանովին,– գրում է նա,– բազմաթիւ զօրօք ընդ յառաջընթացութեամբ Աբաս Միրզայ որդւոյն Բաբախանի (Ֆաթալի շահ – Ա. Մ.), արտուրանօք ժամանեցին ի Ղարաբաղ և միացան ընդ համայն տաճկաց անդ բնակելոց, և յառաջադրեցին սրախողխողել զամենայն զօրս ռուստաց և հայոց յամրոցն գտանելոց, առ որ համաձայնէր և տիրապետողն Բրբահիմ խան, որով ընկալաւ պատիժս ըստ արժանւոյն»³⁰:

²⁹ АКАК, т. III, д. 600, с. 329.

³⁰ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ե, Դանիէլ կաթողիկոս (1800–1808), Թիֆլիս, 1902, էջ 495, ռուս. թարգմ. տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 19, վավ. 135, Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. I. Ереван, 1972, с. 392.

Այն, որ իրականում Իբրահիմ խանի արարքը բացարձակ դավաճանություն էր ռուսական պետության հանդեպ, հանգամանորեն գրում է նաև Ներսեսովը. «Քանի որ Իբրահիմ խանը շատ ծեր էր, հաճախ նրա գլխում խելահեղ մտքեր էին ծագում: Այս ընթացքում իր մի քանի մերձավորների հետ գաղտնի որոշում է դրվաշների պետությանը հպատակություն հայտնել: Շուշի բերդից դուրս գալով՝ նրա ստորոտում գտնվող Մանգյար-խան կոչված վայրում խփում է իր վրանը, որպեսզի դրվաշների բանակի ժամանելուն պես նրանց միանա, ռուսական պետությանը դավաճանի (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.) և այդ կերպ դառնա շահի օրինավոր հպատակը... Այս պատճառով մայրը Լիսաննիչը, որը հայտնի էր «դելու-մայր» («խենթ մայր») – Ա. Մ.) անվամբ, 1806/1221 թ. մայիսի 8-ի³¹ գիշերը 100 զինվորներով բերդից դուրս գալով՝ Իբրահիմ խանի վրանը չորս կողմից շրջապատում են ու նրան՝ իր մերձավորների հետ, տեղում կոտորելով՝ ամրոց վերադառնում»³²: Այսպիսով, ողջ կյանքի ընթացքում այլոց համար խարդավանքի սարդոստայններ հյուսած Իբրահիմ խանը, ի վերջո, կործանվեց սեփական խարդավանքների սարդոստայնում:

Իբրահիմ խանի փոխարեն Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր I-ի՝ 1806 թ. սեպտեմբերի հրովարտակով Ղարաբաղի խան է նշանակվում նրա որդի Մեհտի Ղուլի աղան³³: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Լեոն, վերջինս «հորից ժառանգել էր նրա ամբողջ խորամանկությունը, երկրիմությունը, ուխտանենգությունն ու անզթությունը»³⁴: Պատահական չէ, որ Մելիք-Ջումշուղը 1807 թ. մարտի 18-ին Կովկասի կառավարչապետ Բ. Վ. Գուրովիչին հղած մի ուշագրավ նամակում նրան զգուշացնում է չվստահել նորանշանակ խանին: «Արգովս յոյժ խոնարհաբար ծառայութիւն մատուցանեմ և յայտ առնեմ առ նորին պայծառափայլութեան ձերոյ, – կարդում ենք մելիքի նամակում, – գոր թուրք ազկի զինչ որ խոսակցութիւն ունեն՝ ողջ բնաւ սուտ է, որպէս Մեհտի Ղուլի խանն. իմոյս ողորմած թագաւոր, եթէ Շուշի դալաս կամ Ղարաբաղու երկիրս Մեհտի Ղուլի խանի ձեռացն էլաւ, որ նայ լնի իշխօղ՝ հատչաղ իմացիր, որ նորայ էիթիբար (վստահություն – Ա. Մ.) չի ունի, թէպէտ գիր չունեմ ձեռացս, բայց այսպէս են ասում, թէ Մեհտի Ղուլի խան դրվաշի յետ խոսակցութիւն ունի կամ երնելի էլ նմանապէս է երևում կամ մենք և զինչ որ հայ քրիստոնէայ ազկ կան այս երկրումս լսում ենք թուրքերիցն, թէ գրաֆն (Բ. Վ. Գուրովիչը – Ա. Մ.) հրամայել է,

³¹ Իբրահիմ խանի սպանության ամսաթիվը Ներսեսովի մոտ սխալ է նշված, պետք է լինի մայիսի 27-ին, ինչպես գրում է ռուս ռազմական պատմաբան, գեներալ-լեյտենանտ Պ. Բորրովսկին (տե՛ս П. Бобровский. Նշվ. աշխ., էջ 245):

³² Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով. Նշվ. աշխ., էջ 92–93:

³³ АКАК, т. III, д. 613, с. 336–337.

³⁴ Լեոն. Նշվ. աշխ., էջ 296:

որ տեղիս ռուս զօրքն տուրս կայ. համարիր թէ ի մէջն լուսոյ անկենք ի մէջն խաւարի. բոլոր քրիստոնէից ազկն մնացել են ի մէջի տաքնապի և ի տարակուսանաց, տիւ և գիշեր աղօթելով աղաչում առ բարերարն Աստուած: Իմ ողորմած տէր, եթէ այս երկրիս իշխօղն Մեհտի Ղուլի խան էլաւ, պարտ է որ ռուստի զօրքն պերթիս մէջումն շատ լնի՝ մինչնի ԶՃ (600) և ԷՃ (700) մարթ, և թէ Մեհտի Ղուլի խանն տարէք քաղաքդ, մէկ ուրիշ էհթիբարլու (վստահելի – Ա. Մ.) մարթ պէտի այս երկրիս իշխօղ, որով նայ լնելոյ յետ Գ (3) և ԴՃ (400) սալդաթ դալիս մէջն պահելոյ կողմայ պաւական է, թէ չէ Ղալումն ոչինչ ռուստի զօրք չի էլաւ՝ հասպաղ իմացիր, որ Ժ (10) աւոր չի անցնել, որ դզլբաշի զօրքն կուկան Ղարաբաղս կամ Ղալիս մէջն կու լցվեն և Ղարաբաղս դզլբաշի ձեռն անկնելոյ յետ Գանջու, Շամսադինու կամ Ղազախին դաթարում չի լնիլ և կամ զինչ որ քրիստոնէից ազկ կայ՝ ողջն սուր կու քաշեն և գերի կու տանեն»³⁵: Ի վերջո, ինչպես և սպասելի էր, Մեհտի Ղուլի խանը ևս դավաճանեց ռուսական իշխանություններին և 1822 թ. փախավ Պարսկաստան, իսկ Ղարաբաղի խանությունը վերացվեց:

Այդ կապակցությամբ չափազանց դիպուկ է արտահայտվել Բաֆֆին, որը գրում է. «Ռուսները Ղարաբաղի մելիքների ջանքերով տիրելով Ղարաբաղին, նույն մելիքների վաղեմի թշնամի Բբրահիմ խանին թողեցին որպես այդ երկրի գլխավոր կառավարիչ: Բբրահիմ խանը դավաճանեց ռուսներին և սպանվեցավ: Նրա տեղը նշանակեցին դավաճանի մեծ որդի Մեհտի խանին, ավելի ընդարձակ իրավունքներով. դա ևս ավելի մեծ դավաճանություն գործեց. 1822 թվին Ղարաբաղից փախավ Պարսկաստան և, պարսից զորքերի հետ վերադառնալով, սկսեց պատերազմել ռուսների հետ: Անհասկանալի է, թե նույն ժամանակվա ռուսաց պաշտոնակալները ինչ էին գտնում այդ նենգավոր խաների մեջ, որ նրանց գերադասում էին հայոց մելիքներից, որոնք ամենայն գոհաբերությամբ անձնատուր էին եղած Ռուսաստանին»³⁶:

Անփոփելով՝ նշենք, որ եղած փաստերի վերլուծությունը միանշանակ բերում է այն հետևության, որ Բբրահիմ խանը պատրաստվում էր դավաճանել ռուսական պետությանը և միանալ դեպի Շուշի արշավող պարսկական բանակին, ինչի համար էլ սպանվել է մայրո Դ. Լիսաննիչի կողմից: Վերջինս, որպես Շուշիում տեղակայված ռուսական զորախմբի հրամանատար, գործել է ստեղծված պայթյունավտանգ իրավիճակի համապատասխան, քանի որ անգործության կամ հապաղման դեպքում վտանգելու էր նախ և առաջ իր ու իր ենթակայության ներքո գտնվող զինվորների կյանքը:

³⁵ Присоединение Восточной Армении к России, т. I, с. 403–404.

³⁶ Բաֆֆի. նշվ. աշխ., էջ 556:

Ինչ վերաբերում է Մելիք-Ջումշուդին, ապա Իբրահիմ խանի մտադրության մասին մայրը Լիսաննիչին իրազեկելու նրա քայլը Խամսայի մելիքությունների ողբերգությունից դասեր քաղած և խորը հետևություններ արած մարդու արարք էր, որը բոլոր հիմքերն ուներ չվստահելու Իբրահիմ խանին:

Արտակ Մադալյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության և Մաշտոցի անվան Մատենադարանի միջնադարյան աղբյուրագիտության բաժինների ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Արցախի մելիքությունների ու Ղարաբաղի խանության պատմություն և աղբյուրագիտություն, Իրանի Նադիր շահի պետության պատմություն ու հայ-իրանական առնչություններ: Հեղինակ է 5 գրքի և ավելի քան 60 հոդվածի:

artak_77@mail.ru

REFERENCES

- Akty, sobrannye Kavkazskoiu arkheograficheskoiu kommissieiu, t. I–III, Tiflis, 1866–1869 (In Russian).
- Armiano-russkie otnoshenia v XVIII veke, t. IV. Yerevan, 1990 (In Russian).
- Bobrovskii P. Istoriiia 13-go leib-grenaderskogo Erivanskogo Ego Velichestva polka za 250 let, ch. 3. Egeria (1786–1816). SPb., 1893 (In Russian).
- Divan hayots patmutean, girik D, Ghukas katoghikos (1780–1800), hrat. G. Aghaneants, Tiflis, 1899; girik E, Daniel katoghikos (1800–1808), hrat. G. Aghaneants, Tiflis, 1902 (In Grabar).
- Dubrovin N. Zakavkaz'e ot 1803–1806 goda. SPb., 1866 (In Russian).
- Hayastani azgayin arkhiv, f. 57, ts. 3, g. 1, t. 90 (In Grabar).
- Haykakan aghbiurnere Agha Muhammad khani andrkovkasyan arshavankneri masin (1795–1797), ashkhatasirutyamb R. Titanyani, Yerevan, 1981 (In Grabar).
- Lalayan E. Erker, h. 3, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Leo. Erkeri zhoghovatsu, h. 4, Yerevan, 1984 (In Armenian).
- Maghalyan A. Yakob Zakareani «Patmutiun gavarin Artsakhu» ashkhatutune.– «Handes amsorya» (Wien–Yerevan), 2006, № 1–12 (In Armenian).
- M. Mashtotsi anvan Matenadaran, Katoghikosakan divan, tght. 19, vav. 135; tght. 150, vav. 839; dzeragir 7429 (In Grabar).
- Mirza Adigeozal-bek. Karabagh-name, Yerevan, 2016 (In Grabar).
- Mirza Dzhamal Dzhevanshir Karabagskii. Istoriiia Karabaga. Baku, 1959 (In Russian).
- Mirza Yusuf Nersesov. Jshmartaci patmutiun, Yerevan, 2000 (In Armenian).
- Potto V. Kavkazskaya voyna, t. 1. Ot drevneishikh vremen do Ermolova. M., 2007 (In Russian).
- Prisoedinenie Vostochnoy Armenii k Rossii. Sbornik dokumentov t. I. Yerevan, 1972 (In Russian).
- Raffi. Erkeri zhoghovatsu, h. 9, Yerevan, 1987 (In Armenian).
- Utverzhdenie russkogo vladychestva na Kavkaze, t. 1. Tiflis, 1901 (In Russian).

Vaveragrer Hay ekeghetsu patmutean, girk T, Hay Arakelakan ekeghetsu Artsakhi teme (1813–1933 tt.). Kazmets S. Behbudeane, Yerevan, 2001 (In Armenian).

К ВОПРОСУ ОБ УБИЙСТВЕ КАРАБАХСКОГО ИБРАГИМ-ХАНА

АРТАК МАГАЛЯН

Резюме

Ключевые слова: Ибрагим-хан, майор Д. Лисаневич, Мелик-Джумшуд, меликства Арцаха (армянские княжества Арцаха-Карабаха), Карабахское ханство, П. Цицианов, И. Гудович, Аббас-Мирза, Мехти-Кули-хан, государственная измена.

После убийства в Баку главнокомандующего русскими войсками на Кавказе князя Павла Цицианова 8 февраля 1806 года, в районах Закавказья, населенных мусульманами, начались беспорядки. Воспользовавшись возникшим хаосом, персидские войска во главе с наследником престола Аббас-Мирзой начали продвижение к границам Карабаха. Когда персидская армия, перейдя Аракс, приблизилась к Шуши, карабахский Ибрагим-хан переселил свою семью из Шуши в местность под названием «сангар (укрепление) Мирзы-Али-бека», находившуюся в четырех верстах от Шушинской крепости.

Ночью 27 мая 1806 года, во время попытки присоединения к персидским войскам, Ибрагим-хан был убит майором русской армии Д. Лисаневичем. О предательском намерении Ибрагим-хана Лисаневичу сообщил варандинский Мелик-Джумшуд Мелик-Шахназарян.

Анализ имеющихся фактов приводит к однозначному выводу о том, что Ибрагим-хан собирался изменить Российскому государству и присоединиться к персидским войскам, наступавшим на Шуши, за что и был убит майором Лисаневичем.

Как командующий российскими войсками, расквартированными в Шуши, майор Лисаневич действовал в соответствии с создавшейся взрывоопасной ситуацией, поскольку в случае бездействия или промедления мог бы создать опасность для себя и своих подчиненных солдат.

Что касается Мелика-Джумшуда, уведомившего майора Лисаневича о предательском намерении Ибрагим-хана, – этот шаг был продиктован трагедией Меликств Хамсы (союза пяти армянских княжеств Арцаха) и горькими уроками, которые извлек мелик, имевший все основания не доверять Ибрагим-хану.

Артак Магальян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела истории средних веков Института истории НАН РА и отдела средневекового источниковедения Матенадарана им. Маштоца. Научные интересы: история и источниковедение меликств Арцаха и Карабахского ханства, история Ирана эпохи Надир-шаха и армяно-иранские отношения. Автор 5 книг и более чем 60 статей. artak_77@mail.ru

ON THE KILLING OF IBRAHIM-KHAN OF KARABAKH

ARTAK MAGHALYAN

Summary

Key words: Ibrahim-khan, Major D. Lisanevich, Melik Jumshud, Melikdoms of Artsakh (Armenian Melikdoms of Artsakh-Karabakh), Karabakh Khanate, P. Tsitsianov, I. Gudovich, Abbas-Mirza, Mehti-Ghuli-khan, high treason.

After the murder of Prince Pavel Tsitsianov, Commander of the Russian troops in the Caucasus, in Baku on 8 February 1806, riots broke out in Muslim-inhabited regions of South Caucasus. Taking advantage of the chaos, the Persian army led by Prince Abbas-Mirza, started advancing towards borders of Karabakh.

When the Persian army crossed the Araxes and approached Shushi, Ibrahim-khan moved his family from Shushi to a place called “sangyar (fortification) of Mirza-Ali-bek” located some 4 miles from the Shushi fortress.

At night on 27 May 1806, while attempting to join the Persian army, Ibrahim-khan of Karabakh was killed by Russian Army Major D. T. Lisanevich, who was informed about Ibrahim’s treacherous intentions from Melik Jumshud Melik-Shahnazaryan of Varanda.

The analysis of the available facts leads to an unambiguous conclusion that Ibrahim-khan was going to betray the Russian Empire and join the Persian army advancing towards Shushi; that is why he was killed by Major Lisanevich.

As the Commander of the Russian troops located in Shushi, Major Lisanevich acted in line with the actual explosive situation; otherwise, in the event of his inaction or delay, he would expose himself and his subordinate soldiers to a serious danger.

As to Melik Jumshud, who informed Major Lisanevich about Ibrahim-khan’s treacherous intentions, his actions were compelled by the tragedy of the Melikdoms of Khamsa (the union of the five Armenian Principalities of Artsakh-Karabakh) and the bitter lessons that made him distrust Ibrahim-khan.

Artak Maghalyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the NAS RA Institute of History and the Matenadaran after M. Mashtots. Scientific interests: history and source studies, particularly the Melikdoms of Artsakh and the Karabakh Khanate, history of Iran of Nadir-Shah’s era and Armenian-Iranian relations. Author of 5 books and over 60 articles on history. artak_77@mail.ru